

УДК 316.627:172.12/13 – 053.66

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ (ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ)

Шульга В.Д., к. психол. н.,
науковий співробітник лабораторії методології
психосоціальних і політико-психологічних досліджень
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті розглянуті соціально-психологічні характеристики громадянського розвитку особистості в ранньому юнацькому віці; обґрунтовано і визначено науковий потенціал методологічного концепту «громадянська позиція особистості». З'ясовано в контексті громадянського становлення особистості змістовно-смысловое поле громадянської позиції учнівської молоді, як соціально-психологічного новоутворення віку ранньої юності.

Ключові слова: громадянський розвиток особистості, громадянське самовизначення, громадянська суб'єктність, громадянськість, громадянська позиція.

В статье рассмотрены социально-психологические характеристики гражданского развития личности в раннем юношеском возрасте, обоснован и определен научный потенциал методологического концепта «гражданская позиция личности». Выяснено в контексте гражданского становления личности содержательно-смысловое поле гражданской позиции учащейся молодежи, как социально-психологического новообразования ранней юности.

Ключевые слова: гражданское развитие личности, гражданское самоопределение, гражданская субъектность, гражданственность, гражданская позиция.

Shul'ha V.D. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CIVIL DEVELOPMENT OF A PERSONALITY IN A YOUNG YOUTH AGE (TO QUESTION OF STATEMENT OF A CIVIL POSITION OF YOUTH)

In this article social-psychological characteristics of civil development of a personality in a young youth age have been examined, scientific potential of methodological concept «The Civil position of a personality» has been determined. The content field of civil position of youth as a social-psychological formation has been found out.

Key words: civil development of a personality, civil self-determination, civil subjectivity, sense of citizenship, civil position.

Постановка проблеми. У світлі подій сьогодення нагальним завданням вітчизняної психологічної науки стають дослідження громадянського розвитку особистості. На особливу увагу політичних та соціальних психологів заслуговує проблематика громадянського розвитку особистості в дорослому віці, що пов'язано з вивченням цілої низки нагальних питань громадянської активності дорослого населення в умовах реформування суспільства, активізації процесів державотворення і захисту національних інтересів. Утім, не менш важливим видається громадянський розвиток молодого покоління, що лишень готується стати політичним актором та суб'єктом соціальної новатики. Від його життєвої та громадянської позиції в найближчому майбутньому залежить можливість утвердження демократичних цінностей у суспільстві, що має потужний ментальний потенціал суспільствотворення на засадах «одності» (Ю. Липа).

Ступінь розробленості проблеми. Незважаючи на безсумнівну актуальність і важливість проблеми громадянського становлення молоді, питання це, на жаль, досі вповні не розроблене вітчизняною психологією і педагогікою. За словами М.Й. Боришевського, основною причиною такого стану розробленості проблеми є її тісний зв'язок з ідеологією, яка за певних умов набирає монополістичного характеру і спричинюється до того, що науковий аналіз явищ підміняється політичною, апологетичною белетристикою [2]. З іншого боку, суспільство, що робить лише перші кроки у напрямку до громадянської спільноти, завжди хворіє на певну заполітизованість [7], і це безумовно накладає відбиток на громадянську освіту, надаючи їй ідейно-політичного забарвлення.

Тож природно, що протягом останніх двох десятиліть увага вітчизняних науковців була зосереджена на складових та

механізмах процесу політичної соціалізації молоді (І.В. Жадан), громадянській активності особистості у процесі її формування як суб'єкта політичного життя (Л.О. Кияшко, І.В. Голіна), що знайшло відображення у Концепції політичної освіти учнівської молоді (І.В. Жадан та ін.) та Концепції громадянської освіти в Україні (І.В. Жадан, Л.В. Мисик та ін.). Разом із тим активно вивчалось питання розвитку саморегуляції, громадянської самосвідомості зростаючої особистості, її громадянських цінностей та якостей (М.Й. Боришевський), – напрацюваннях, покладених в основу концептуальних засад громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (М.Й. Боришевський, О.В. Сухомлинська та ін.).

Останнім часом у полі зору науковців знаходиться психологія відповідальності зростаючої особистості (І.Д. Бех, С.В. Баранова, М.В. Савчин, І.О. Кочаран та ін.) і, зокрема, громадянської відповідальності (О. Фурман), психологія становлення громадянськості у підростаючого покоління (Л.А. Снігур, А.М. Князев) соціально-психологічні ресурси громадянськості (С.І. Позняк), особливості формування громадянської спрямованості молоді (М.Й. Боришевський, Л.А. Снігур, Л.І. Пилипенко), перспективи розвитку громадянських ставлень та громадянської культури молоді в умовах модернізації освіти (С.І. Позняк).

Утім відчувається нагальна потреба у дослідженні розвитку в молоді таких вагомих психологічних, соціально-психологічних новоутворень та особистісних властивостей, наявність яких дозволяє уповні розкрити та дослідити механізм громадянського становлення і самовизначення особистості, виявити його сутнісні, ресурсні та репрезентативні можливості, представлені в цілком реальній системі її (особистості) відношень до себе, до інших, до світу в цілому. Так, актуалізується проблема громадянської позиції особистості.

На наш погляд, поява в межах громадянського самовизначення такого соціально-психологічного новоутворення в ранньому юнацькому віці, з одного боку, вбирає в себе і виявляє, а з іншого корегує і продукує подальший розвиток усіх важливих вікових новоутворень учнівської молоді, а саме: стилю життя, життєвої стратегії, життєвих домагань та завдань і т. ін.

Мета статті: розглянути соціально-психологічні характеристики громадянського розвитку особистості в ранньому юнацькому віці, обґрунтувати та визначити науковий потенціал методологічного концепту «громадянська позиція особистості», з'ясувати

в контексті громадянського становлення особистості змістовно-сміслове поле громадянської позиції учнівської молоді, як соціально-психологічного новоутворення віку ранньої юності.

Виклад основного матеріалу. Період ранньої юності, що збігається зі старшим шкільним віком, – це період значних емоційних, інтелектуальних, моральних і вольових змін, зумовлених появою значних новоутворень у сфері індивідуальної свідомості старшокласників [9, с. 227]. І.В. Дубровіна зазначає, що юнацький вік характеризується наявністю найбільш виражених внутрішніх і зовнішніх, особистісних і міжособистісних конфліктів і пов'язує особистісні суперечності юнаків та дівчат з суперечливістю бажань і прагнень, із безпосередністю та непослідовністю поведінки старшокласника [16]. Пояснення цьому феномену знаходимо в іншому джерелі: в ранньому юнацькому віці особистість перевіряється на міцність чужими програмами та набуває критичної маси свого життєвого матеріалу, своїх ідентичностей [13, с. 80]. Проблема «виявлення власного Я» визначається як основна проблема соціалізації молоді (К. Манхейм) і пов'язується з феноменом самоідентифікації останньої з усе більшими соціальними групами за віком, родом занять, інтересами, національно-етнічною ознакою та організацією власної діяльності в соціальному просторі і часі.

На основі вказаного відбувається самовизначення особистості в різних сферах життя, найвагомим серед яких вважається професійне та життєве самовизначення, що містить у собі і визначення себе як громадянина. Як слушно зауважує Л.І. Пилипенко, суб'єктивну сторону передумов громадянського самовизначення особистості в цьому віці становлять: поява внутрішньої потреби у формуванні певної смислової системи, стабілізація та ієрархія мотиваційної сфери, розвиток ціннісно-орієнтаційної діяльності і почуття відповідальності [9, с. 232]. Об'єктивною стороною громадянського самовизначення старшокласника стає повсякденна практика громади у вирішенні всього спектру суспільно значущих питань (на рівні школи, сім'ї чи сусідів і далі потенційно на рівні територіальної громади та нації в цілому); вона, власне, і є тим середовищем і контекстом, в якому формуються відповідне ставлення молоді до соціально-політичних ідей громади, здійснюється перший усвідомлений громадянський вибір, спрямований на практичну реалізацію громадянських прав та обов'язків. Тож важливим видається той факт, що громадянське самовизначення, на відміну

від особистісного чи життєвого, до визначається ціннісно-нормативними стосунками з іншими членами громади і різними модулями відношення до них.

Учнівська молодь, орієнтуючись на привласнені соціокультурні, громадянські цінності, шукає своє місце в навколишньому світі, взаємодіє з іншими. Вона тонко сприймає всі відхилення і недоліки в діяльності, поведінці конкретних людей і суспільних інститутів, із притаманним їй юнацьким максималізмом захоплюється прикладами прийняття окремими людьми складних волевільових рішень, здійсненням ними вчинків у складних життєвих ситуаціях. У цьому віці вперше робляться свідомі спроби наслідування подібних прикладів життєвої стратегії, чи то навіть виникає потреба зробити щось власне, вагомніше побаченого і почутого. У такий спосіб юнак чи юнка отримує цінний психологічний досвід взаємодії з іншими, що продукує розгортання у нього (неї) суб'єктного механізму самопотенціювання, як «цілеспрямованого нарощування способів суб'єктної активності, з одного боку, і оволодіння критеріями їх використання в процесі самореалізації – з іншого» [15, с. 241–242].

Отриманий таким чином учнівською молоддю потужний поштовх для власного саморозвитку позначається на розвитку її громадянської суб'єктності, як здатності особистості до усвідомлено-відповідальної участі у житті громади (соціокультурному, політичному, економічному), готовності суб'єкта поставити інтереси іншого, громади вище власних і діяти у певний спосіб, обираючи відповідні засоби досягнення поставлених цілей. Молода людина ідентифікує себе з громадою, її цінностями і соціокультурними надбаннями, виробляє певні ідейно-політичні настанови, у неї формується система громадянських уявлень, громадянські цінності, почуття і якості, які стають значущими внутрішніми регуляторами поведінки і безпосередньо впливають на побудову нею власної життєвої стратегії, стилю життя, постановку життєвих завдань. Важливо, що так відбувається активне становлення моральності людини, яка вчиться жити, адже всі її стосунки зі світом будуються через призму ставлення до людини, воно стає стрижневим у світосприйнятті учнівської молоді, і, відповідно, світ для неї олюднюється [4].

На наш погляд, саме розвиток громадянської суб'єктності в цьому віці зумовлює формування в учнівської молоді, по-перше, громадянськості, по-друге, громадянської позиції. Зв'язок між обома поняттями і означеними ними феноменами громадян-

ського розвитку особистості безпосередній, сутнісно-змістовий.

У сучасній вітчизняній науці під громадянськістю, зазвичай, розуміється певна специфічна риса, якість чи то властивість особистості, яка формується в процесі її соціалізації. М.Й. Боришевський визначає громадянськість, як складну особистісну характеристику (якість), яка інтегрує в собі взаємопов'язані утворення у свідомості та самосвідомості, котрі виникають на основі оволодіння людиною системою громадянських вартостей» [17, с. 66–67]. Більш містким видається визначення громадянськості О.В. Сухомлинською – «політична соціально-психологічна якість, властивість поведінки індивіда, що характеризується усвідомленням себе повноправним громадянином країни з політично зрілою свідомістю, розвинутим почуттям патріотизму, і не лише співпричетністю до долі своєї країни і свого народу, а й, відповідно, організованою діяльністю» [14, с. 6]. Як бачимо, передусім у наведених визначеннях говориться про наявність в особистості внутрішніх регуляторів соціальної активності, що інтегрують у собі когнітивний, емоційно-мотиваційний, конативно-волевільовий та морально-духовний аспекти відношення особистості до себе, до громади, до системи суспільних цінностей, соціальної реальності, в яких вона живе. Мова йде про розвиток у молодій людині громадянської свідомості, громадянської самосвідомості, громадянської спрямованості та громадянської відповідальності. Саме за наявності цих психологічних утворень можемо говорити про розвиток громадянськості особистості. На разі під громадянською свідомістю розуміємо «спосіб ставлення до системи громадянських цінностей, що регулює різні форми активності» [17, с. 71], під громадянською самосвідомістю – «усвідомлення себе, як носія громадянських вартостей та ставлення до себе, як до суб'єкта цих цінностей, котрий активно їх обстоює у процесі суспільного життя» [17, с. 71], під громадянською спрямованістю – «відносно стійку систему мотивів, яка виникає на основі присвоєних індивідом громадянських цінностей, що набрали для нього суб'єктивної значущості і виступають внутрішніми спонуканнями до вияву самоактивності з метою реалізації таких цінностей у процесі життєдіяльності» [1], під громадянською відповідальністю – найзагальнішу властивість особистості, у котрій інтегровані утворення свідомості та самосвідомості [17, с. 71].

У західній традиції українському терміну «громадянськість» відповідає англійський

«sense of citizenship» – «почуття громадянськості», що розглядається, як психологічна компонента громадянства [12, с. 9]. На думку Д. Хіттера і Т. МакЛокліна основу громадянськості складають громадянська ідентичність (асоціюється з громадянською пам'яттю та патріотизмом) і громадянська чеснота, як готовність підкорити власні інтереси суспільному благу, суспільно орієнтований дух, що стримує егоїзм, надихаючи людей вважати добробут громади важливішим за власний» [12, с. 11].

Отож, і у вітчизняній, і в зарубіжній традиції громадянськість розглядається, як внутрішня властивість і здатність особистості до громадянського життя. Проте вартим особливої уваги є те, що в зміст понять, близьких до громадянськості, включається дефініція «готовність». Тим самим безпосередньо чи опосередковано підкреслюється одне з ключових для розуміння громадянськості понять – «активність». Водночас серед соціально-психологічних характеристик складників громадянськості за основу береться ставлення особистості. Вважаємо, тому частина сучасних науковців громадянськість пропонує розглядати одночасно і як якість особистості, і як спосіб її взаємодії з політичною спільнотою та іншими громадянами» [12, с. 11]. Пояснення зазначеному знаходимо у тезі О.М. Леонтьєва: «властивості людської психіки визначаються реальними ставленнями людини до світу, що залежать від об'єктивно-історичних умов його життя» [8]. Посилаючись на цю тезу, О.М. Князев вбачає сутність громадянськості в орієнтації пізнання, емоційно-почуттєвої сфери і діяльності людини на інтереси суспільства і держави, практичну реалізацію громадянських прав та обов'язків, і пропонує визначати громадянськість, як прояв системи сформованих ставлень громадянина до суспільства і держави, громадянських норм і цінностей [6].

На наш погляд, якщо йдеться про ставлення, які більшість психологів (О.Д. Алфьоров, М.Я. Басов, В.М. М'ясищев, О.Ф. Лазурський, Е.В. Левченко) розуміють як складне структурне психічне утворення взаємозв'язків між особистістю і середовищем, інтегральну «позицію» особистості, а, отже, психологічний феномен, що об'єднує в собі результати пізнання конкретного об'єкта дійсності, всі емоційні відклики на цей об'єкт, а також поведінкові відповіді на нього [4], варто мати на увазі вже не якість чи то властивість особистості, а передусім її активність, опрідмечену і об'єктивовану в діяльності. Лише остання дає можливість особистості проявити своє ставлення до людей, суспільства, знайти способи прак-

тичної реалізації себе у взаємодії з оточуючим світом, і тим самим пізнати світ, себе, сформувані свою самосвідомість, моральні і соціальні настанови, реалізувати своє я. Відтак, повинно мовитися в цьому випадку вже не про громадянськість, а про громадянську позицію особистості – соціально-психологічний феномен, що характеризує особистість із точки зору способу і характеру взаємовідносин індивіда з визначеною реальністю, і проявляється та формується в конкретних діях [4].

Громадянська позиція довершує громадянськість, тобто є її логічним продовженням, завершенням, вона уявляє цю властивість особистості в реальному вимірі взаємовідносин «людина – світ». Водночас подібно до того, як внутрішній зміст визначає собою зовнішню форму, громадянськість визначає громадянську позицію, продовжується і розвивається в ній, змінюючи певним чином останню. Тож, якщо громадянськість є внутрішнім показником громадянської зрілості особистості, то громадянська позиція стає зовнішньою репрезентацією внутрішньої готовності особистості до здійснення відповідального вибору, що асоціюється з повноцінним життям дорослої людини (свідомого громадянина), рівнем активного відтворення і продукування нею інтеріоризованих і вироблених особисто громадянських цінностей у певних власних діях.

Підтвердження тому знаходимо у І.В. Голіно та Л.О. Кияшко: громадянськість виявляється у громадянській активності особистості через систему сформованих відносин до суспільства і держави, громадянських норм і цінностей [3, с. 68]. Вона постає в житті у вигляді громадянської позиції, яка, за твердженням О.В. Киричука, формовується в різновиди соціально-комунікативної, громадсько-корисної, суспільно-політичної активності [17, с. 67].

Нагадаємо, що загалом позиція в психології визначається, як вибір певного способу мислення і відповідного відношення до зовнішнього світу [9]. Таким чином, акцентується увага на мисленнєвому, інтелектуальному плані цього явища, але підкреслюється, що позиція – «не лише думки, а вияв волі людини, її погляди на світ, її світобачення» [10]. Тому цим поняттям позначають «систему вибіркового ставлення людини до оточення, яка пов'язана з оцінкою навколишньої дійсності, що визначає індивідуальний характер її діяльності та вчинків» [11].

Громадянська позиція поєднує в собі ознаки життєвої і соціальної позиції. З одного боку, вона є стійкою життєвою позицією, яка вказує на досягнення людиною певної

особистісної зрілості, тож, як і життєва позиція, позначає собою загальне ставлення (цілісне, системне) людини до оточуючого світу, людей і самої себе, що виявляється в думках, висловлюваннях, діях, вчинках. Іншими словами, це «не лише здатність, а й готовність діяти певним чином» [5]. З іншого боку, громадянська позиція – позиція соціальна і передбачає, що думки, погляди, настанови особистості сформовані в соціальному середовищі та спрямовані безпосередньо на нього. Окрім того вона містить у собі ознаки політичної позиції, як прагнення обговорювати і вирішувати загальні суспільні проблеми, а також відстоювати свої права та інтереси всіма методами, що тримаються поваги до прав та інтересів інших людей і не порушують правові норми.

За словами І.Л. Гуляєвої, поняття «громадянська позиція» передбачає свідоме, відповідальне відношення людей до суспільства і відображує політичні, юридичні, моральні права і обов'язки громадян стосовно своєї держави [4]. Формується і виявляє себе громадянська позиція, далі наголошує науковець, в конкретних справах. Про успішність і соціальну значущість її проявів можна говорити, відповідно, до того, на які сфери життєдіяльності спрямовані інтереси індивіда, в яких формах і наскільки соціально ціннісною і особистісно значущою стає його самореалізація [4].

У громадянській позиції вповні знаходять вираження громадянські якості і почуття особистості, в яких вона ідентифікує себе, як повноправного суб'єкта соціальних відносин, визначає своє місце в демократичному суспільстві; у ній (позиції) актуалізуються і унаслідуються життєві цілі й способи їх досягнення. Процес становлення громадянської позиції особистості, по-перше, передбачає собою формування громадянськості, по-друге, відбувається в межах громадянського самовизначення вже в старшому шкільному віці, «у результаті когнітивно-практичної роботи особи в певному довкіллі» [17, с. 67], а проявляється, насамперед, у чесному, відповідальному ставленні до самого себе, до реалізації своїх здібностей на благо як власного, так і суспільного [9, с. 229].

Можна стверджувати, що формується громадянська позиція, як і будь-яка інша (внутрішня, моральна, життєва і т. п.), на рівні мисленневих процесів і виявляє себе у діях певного плану. Тому варто говорити про внутрішній план громадянської суб'єктності (опредмечені і олюднені прояви суб'єктної активності особистості), позначеної поняттям «громадянська позиція», і, відповідно, зовнішній план громадянської

позиції особистості. З огляду на те, що виділяють у громадянській позиції три компоненти – пізнавальний, мотиваційно-орієнтовний і поведінковий [4], до внутрішнього плану її прояву в ранньому юнацькому віці відносимо розвиток пізнавального та мотиваційно-орієнтовного компонентів. Пов'язуємо їх з розвитком громадянської свідомості та самосвідомості, громадянської спрямованості та громадянської відповідальності під час засвоєння матеріальної та духовної культури суспільства, отримання власного психологічного досвіду взаємодії з іншими. До зовнішнього плану останньої – поведінковий компонент, представлений безпосередньо громадянською участю чи співучастю, тобто суспільно-корисною діяльністю вчинкового рівня.

Отже, громадянську позицію учнівської молоді можна визначити, як особливу цілісну систему соціальних очікувань, особистісних смислів, вищих почуттів, громадянських цінностей і якостей особистості в ранньому юнацькому віці, відображених у суб'єктивних ставленнях останньої до повсякдення громад, і принагідно унаслідок виявлених в особистій соціальній активності такого ґатунку, що дозволяє бути молодій людині співпричетною до життя громади та вирішення болючих і актуальних для останньої соціальних, політичних, культурних, економічних та інших питань.

Формування громадянської позиції є комплексним, довготривалим і складним процесом, що вимагає врахування багатогранності проявів особистості, внутрішніх і зовнішніх умов, до яких, вслід за М.Й. Боришевським, Л.А. Снігур, відносимо соціально-психологічні очікування зростаючої особистості, її Я-образ, самооцінку, позицію вихователів, ментальний досвід народу.

Висновки. В умовах підготовки до дорослого життя та отримання психологічного досвіду взаємодії з іншими громадянське самовизначення стає для учнівської молоді важливим соціально-психологічним утворенням, що довізначається ціннісно-нормативними стосунками з іншими членами громади і різними модусами відношення до них, внаслідок чого мисленнєві процеси на рівні особистісних смислів насичуються і збагачуються особистісними переживаннями та об'єктивуються у вигляді відповідальних соціально спрямованих моральних дій задля спільного блага.

У ранньому юнацькому віці актуалізується проблема розвитку громадянської суб'єктності, як здатності особистості до усвідомлено-відповідальної участі у житті громади, готовності суб'єкта поставити інтереси іншого, громади вище власних і

діяти у певний спосіб, обираючи відповідні засоби досягнення поставлених цілей.

Завдяки розвитку громадянськості як сукупності громадянської свідомості та самосвідомості, громадянської спрямованості та відповідальності, уможливується сприйняття громадського, як власного; громадське повільно, але впевнено входить назавжди в життєвий простір особистості і стає його приналежністю, тим самим продукуючи появу відповідних смислів, цінностей, ставлень до світу. Останні зумовлюють появу у зростаючій особистості активної громадянської позиції.

Громадянська позиція є індикатором суб'єктної готовності учнівської молоді жити в громаді, перейматися її інтересами, потребами і спільно з іншими громадянами творити її майбутнє на засадах духовно-моральних цінностей.

До внутрішнього плану прояву громадянської позиції учнівської молоді відносимо розвиток пізнавального та мотиваційно-орієнтовного компонентів, які пов'язуємо з розвитком громадянської свідомості та самосвідомості, громадянської спрямованості та громадянської відповідальності; до зовнішнього плану – поведінковий компонент, представлений безпосередньо громадянською участю чи співучастю, тобто суспільно-корисною діяльністю вчинкового рівня.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються, передусім, у вивченні етнопсихологічних особливостей та психолого-педагогічних передумов формування громадянської позиції учнівської молоді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боришевський М.Й. Громадянська спрямованість у контексті стратегії і цілей життєдіяльності особистості / М.Й. Боришевський // Психолого-педагогічні умови виховання громадянської спрямованості в юнацькому віці : наук.-метод. посіб. / За заг. ред. М.Й. Боришевського. – К. : Міленіум, 2004. – С. 5–16.
2. Боришевський М.Й. Національна свідомість у становленні особистості громадянина / М.Й. Боришевський // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. – К. : Вид-во «Любіть Україну», 1999. – С. 27–34.
3. Голіна І.В., Кияшко Л.О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя // Вісник Харківського національного університету імені Н.В. Каразіна. – № 771. – Серія: Психологія. – Вип. 38. – 2007. – С. 65–74.

4. Гуляева И.Л. «Гражданином быть обязан...»: формирование гражданской позиции личности // Русская культура нового столетия : Проблемы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия / Гл. ред. Г.В. Судаков. // Сост. С.А. Тихомиров. – Вологда : Книжное наследие, 2007. – С. 683–686.

5. Жизненная позиция // Психологос. Энциклопедия практической психологии. – [Электронный ресурс]. URL: http://www.psychologos.ru/articles/view/zhiznennaya_poziciya.

6. Князев А.М. Сущностное содержание категории «гражданственность» и её характеристик, как особого отношения: (в психологическом и акмеологическом аспектах) / А.М. Князев // Мир психологии. – 2006. – № 3. – С. 217–230.

7. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / А.В. Колодій. – Львів : Видавництво «Червона калина». – 2002. – 276 с.

8. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – [4-е изд.]. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.

9. Пилипенко Л.І. Самовизначення і самореалізація як фактор розвитку громадянської спрямованості української молоді / Л.І. Пилипенко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : Зб. наук. праць / За заг. ред. М.М. Слюсаревського; Упоряд. В.О. Васютинський, І.В. Жадан, П.Д. Фролов. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 225–232.

10. Позиция // Психологос. Энциклопедия практической психологии. – [Электронный ресурс]. URL: <http://www.psychologos.ru/articles/view/poziciya>.

11. Позиція особистості як психологічний об'єкт виховання // Педагогічна психологія: навчально-методичний посібник. – [Електронний ресурс]. URL: http://subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/39.html.

12. Позняк С.І. Ресурси громадянськості : соціально-психологічна складова : методичні рекомендації / С.І. Позняк ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.

13. Основи фрактальної психології : Проект психоекологічного оновлення / За ред. О.А. Донченко. – К.: Міленіум, 2006. – 472 с.

14. Сухомлинська О.В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів / О.В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 2015. – № 2. – С. 5–13.

15. Татенко В.А. Суб'єкт психической активности в онтогенезе: дис. доктора психол. наук: 19.00.01/ В.А. Татенко. – К., 1997. – 373 с.

16. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И.В. Дубровиной. – М., 1989. – 168 с.

17. Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / О.Є. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – № 1. – С. 65–91.